
СТРАТЕГІЧНИЙ ШЛЯХ ОСОБИСТОСТІ: ІСТОРІЯ Й СУЧАСНІСТЬ

УДК 330.83(477):929

С. Н. Антонюк, канд. екон. наук,
доц. кафедри історії та теорії господарства

СЕРГІЙ СТЕПАНОВИЧ ОСТАПЕНКО (1881—1937): ALMA MATER — КИЇВСЬКИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ ІНСТИТУТ

Анотація. У ювілейній статті розглянуто життєвий і творчий шлях С.С.Остапенко (1881—1937), що був безпосередньо пов'язаний з Київським комерційним інститутом (тепер — КНЕУ). Показано внесок ученого у розвиток економічної теорії.

Ключові слова: економічна теорія, Київський комерційний інститут, КНЕУ, С. С. Остапенко

Постановка проблеми. Науковий потенціал ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», який у галузі економіки є, безумовно, найпотужнішим в Україні, виник не враз, він формувався впродовж усієї його історії та є надбанням багатьох поколінь викладачів і науковців університету.

До блискучої плеяди науковців першої третини ХХ ст., з чийми іменами пов'язане не лише створення наукового потенціалу, а й становлення університету як провідного вищого навчального закладу слід віднести економіста-математика Є. Є. Слущького, історика та етнографа М. В. Довнар-Запольського, статистиків О. О. Русова та М. В. Птухи, представників фінансової науки Л. М. Яснопольського та П. Л. Кованько, економістів-теоретиків К. Г. Воблого, Р. М. Орженцького, С. І. Гольдельмана та ін. І відрадно те, що їх науковий спадок і педагогічний досвід напрацьований у Київському національному економічному університеті (1906—1908 рр. — Київські Вищі комерційні приватні курси, 1908—1912 рр. — Київський комерційний інститут, 1912—1920 рр. — Київський державний комерційний інститут, 1920—1930 рр. — Київський інститут народного господарства тощо) отримав достойне висвітлення в наукових публікаціях викладачів кафедри історії та теорії господарства КНЕУ.

Аналіз останніх публікацій. Узагальнюючими публікаціями у даному напрямку стали дослідження д-р екон.наук, професорів Фещенко В.М. і Леоненко П.М., канд. екон. наук, доцентів Антонюка С.Н., Воробйової Л.В., Лавриненко В.В., Куриленко Т.В., ст.викл. Погорелова С.Б., аспіранта Мордас І.В. та інших, що увійшли до спеціального випуску «Вчених записок» КНЕУ, присвяченого 100-річчю університету [1]. Особливої уваги заслуговує дисертаційне дослідження Мордас І.В. на тему «Внесок учених Київського національного економічного університету у розвиток економічної науки в Україні (перша третина ХХ ст.)», де здійснено науковий аналіз та узагальнення поглядів цілої плеяди учених КНЕУ першої третини ХХ с. на основні проблеми економічної науки та дається оцінка їх теоретичного і практичного внеску у її розвиток [4].

Постановка завдання. Між тим на зорі становлення КНЕУ, а це перша третина ХХ ст. в університеті окрім уже названих і досліджених персоналій, працювало чимало інших видатних науковців і блискучих викладачів. В силу різних причин, і перш за все пов'язаних з відсутністю достовірної інформації, їх науковий здобуток не був до цього часу донесений до наукової спільноти в повній мірі. Пошук в архівах і опрацювання відповідної літератури дає нам можливість доповнити список перших викладачів КНЕУ — відомих українських економістів. Серед них Є. Д. Сташевський [5, с. 502—504], А.І. Ярошевич [5, с. 646—650] та С.С. Остапенко [2, с. 4; 3, 6; 15; 16; 17]. Їх науковий доробок і педагогічний досвід ще чекає свого дослідника. Однак уже в цій статті хотілося би хоча би частково розкрити економічний спадок С.С.Остапенка, життя якого було тісно пов'язане з КНЕУ і якому 2011 року виповнюється 130 років від дня народження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Остапенко Сергій Степанович — український економіст, державний і політичний діяч, народився в листопаді 1881 року в містечку Троянів Житомирського повіту Волинської губернії (нині село Житомирського району Житомирської області) в родині незаможного українського селянина.

У дванадцятирічному віці Сергій вступив до місцевої початкової школи. Закінчивши її 1897 року, став учнем чотирикласної сільськогосподарської школи в селі Білокриниця Кременецького повіту на Волині. А уже 1904 року він розпочав педагогічну діяльність у двокласній школі містечка Турійськ Ковельського повіту. Та через рік молодого вчителя, члена Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), заарештували — за словами самого С.С. Остапенка, «за політичними мотивами». У в'язниці він провів три роки, а звільнившись, у пошуках роботи переїхав до Києва.

1909 року С.С.Остапенко екстерном закінчив Володимирський кадетський корпус у Києві і у тому ж році поступив навчатися на економічний факультет Київського комерційного інституту. На останньому курсі навчання (1913 р.) його згідно з ухвалою ради інституту відрядили до Німеччини для поглиблення знань з економіки. За кордоном Сергій Степанович пробув недовго і того ж 1913 року повернувся в Україну.

Після закінчення інституту С.С. Остапенко приступив до роботи на посаді завідувача статистичного бюро Балтського повітового земства на Поділлі. Наступного року Остапенко переїхав до Харкова, де очолив статистичне бюро гірничодобувної промисловості Слобожанщини. Згодом повернувся до Києва та до 1917 року працював приват-доцентом Київського комерційного інституту, де викладав політичну економію.

У революційних подіях 1917 року С.С. Остапенко активної участі не брав. Та у січні 1918 р. його включено як економічного радника до господарчої комісії української мирної делегації на переговорах у Брест-Литовському.

У березні 1918 р. Сергій Степанович увійшов до комісії з товарообміну з Центральними державами, яка була утворена при РНМ УНР і отримала досить широкі повноваження на переговорах й підписання умов. За часів гетьманату Павла Скоропадського С.С. Остапенко з травня 1918 р. працював у складі економічної комісії при українській мирній делегації на переговорах з делегацією радянської Росії у Києві. В січні 1919 р. його призначили міністром народного господарства у складі першого уряду Директорії, а в лютому довірили сформулювати та очолити нову Раду народних міністрів. Уже в наш час, 2006 року Національний банк України в серії «Видатні особистості України» випустив двогривневу моне-

ту, присвячену 125-річчю від дня народження Сергія Степановича Остапенка, на реверсі якої вказана його посада — «голова Ради народних міністрів» та період, протягом якого її він займав — «лютий-квітень 1919».

Працюючи на різних урядових посадах, С.С.Остапенко не полишав викладацьку діяльність: у цей час він читав лекції з політичної економії, економічної географії України, економічної політики та економіки промисловості для студентів економічно-адміністративного інституту, учнів кооперативної школи та слухачів консульських курсів. А після того, як у квітні 1919 року очолюваний ним уряд відправили у відставку, Сергій Степанович займався тільки викладацькою та дослідницькою роботою. А так як м. Кам'янець-Подільський з червня 1919 до середини листопада 1920 року став тимчасовим державним і політичним центром УНР то у липні 1919 С.С. Остапенко був призначений на роботу в Кам'янець-Подільський державний український університет де із жовтня цього ж року обійняв посаду приват-доцента кафедри статистики на правничому факультеті. А уже в лютому 1920 року, виходячи із виробничої ситуації, рада правничого факультету обрала Сергія Степановича штатним приват-доцентом кафедри політичної економії та статистики. Та у зв'язку із зміною політичної ситуації — встановленням у середині листопада 1920 року радянської влади в Кам'янці-Подільському, С.С.Остапенко не підтримав колег, які емігрували до Польщі, так як, мабуть, не очікував небезпеки зі сторони нової влади і наприкінці 1920 року повернувся до Києва.

У Києві для С.С.Остапенка наступили, на жаль, не найкращі зміни в його житті. Коли у травні 1921 р. Верховний надзвичайний трибунал розпочав слухання у справі над діячами Української партії соціалістів-революціонерів його запросили на цей процес як свідка. Проте, в процесі слухання, трибунал перевів Сергія Степановича на лаву підсудних. І хоч він ніякої вини не визнав, йому все одно призначили 5 років таборів. Та несподівано вирок змінили: замість каторжної праці Сергію Степановичу належало виконувати примусові роботи за фахом — було взято до уваги «цінність Остапенка як наукової сили» [2, с. 36.]

Після суду С.С.Остапенко влаштувався працівником з економічних питань літературно-політичного журналу «Червоний шлях» і викладачем Інституту народного господарства.

Події останніх років життя та точна дата смерті С.С.Остапенко достеменно невідомі. Є версія, що в 1931 році його знову заарештували і він потрапив до таборів, де й зник без вісті, за іншою версією — загинув там же у 1937 році.

Окрім того, що С.С.Остапенко був відомим політиком та економістом, шанованим викладачем і багато років пропрацював в профільному економічному вищому навчальному закладі (сьогодні КНЕУ), він був і визнаним науковцем і популяризатором знань. Науковий доробок Сергія Степановича складає ряд праць [6—14], що були цікавими та актуальними не тільки в першій третині ХХ ст., але і сьогодні. Серед цих публікацій ми виділили дві наступні: «Перський ринок і його значення для Росії» та «Капіталізм на Україні».

З приводу першої із вищеназваних праць. Вона викликає зацікавленість уже тим, що написана не досвідченим науковцем а студентом-випускником Київського комерційного інституту, що було не винятком, а доброю традицією про яку варто сказати більш детально.

1911 року Радою інституту було прийнято спеціальне рішення, що передбачало за рахунок інституту щорічне відряджати за кордон 15—20 студентів. Мета таких відряджень — вивчення практичної діяльності промислових підприємств, торгівлі

і страхової справи в країнах Західної Європи з високим рівнем розвитку «для використання досвіду інших країн при здійсненні справ у Росії», а в країнах з слабо-розвиненою торгівлею відрядженні повинні були вивчити умови імпорту російських товарів.

Підкреслюючи значення подібних відряджень професор Київського комерційного інституту Л.Н. Яснопольський відмічав «Якщо й взагалі в системі вищої освіти наукові екскурсії й відрядження незамінні за своїм педагогічним призначенням, то в системі вищої комерційної освіти їх роль збільшується тим, що ніякі академічні заняття не можуть дати тієї школи живих вражень в обраній спеціальній області, яка особливо необхідна майбутнім практичним діячам на економічному поприщі» [3, с.127].

Відбір студентів для відряджень за кордон здійснювала спеціально створена із числа професорів і викладачів комісія, що керувалася наступними міркуваннями: обов'язкове знання відрядженими мови країни й уміння розробити детальну й кваліфіковану програму вивчення наміченого ним питання. Крім того, від'їжджаючи за кордон студенти одержували ще і чисто практичні доручення від вітчизняних торговельних фірм й установ. Після повернення вони повинні були представити докладний звіт про проведену роботу та отримані знання за кордоном.

Улітку 1911 р. інститут уперше направив за кордон 20 чоловік. Географія відряджень була досить великою: Берлін, Лондон, Париж, Антверпен, Брюссель, Гамбург, Дрезден, Відень, Лейпциг, Нью-Йорк, а також Сирія, Палестина, Туреччина. Багато звітів студентів, що були написані ними по поверненню, носили науковий характер і були рекомендовані до опублікування.

1913 року в «Известиях Киевского коммерческого института» (книга XVIII) були розміщені дев'ять звітів студентів за 1911—1913 рр. і серед них праця С.С.Остапенко «Перський ринок і його значення для Росії». Публікація С.С.Остапенко — результат його відрядження 1913р. до Німеччини під час завершення навчання на випускному курсі економічного факультету Київського комерційного інституту.

Названа праця С.С.Остапенко не тільки була опублікована в «Известиях» інституту, але й рекомендована до друку окремою книгою в рубриці «Труды экономического семинара профессора К. Г. Воблого при Киевском коммерческом институте» з грифом «Удостоена премии Киевского коммерческого института». У тому ж 1913 році ця праця вийшла у світ.

Вищенаведене свідчить про те, що С.С.Остапенко був неординарною особистістю і уже в студентські роки показав себе цілеспрямованою, світоглядно зрілою, професійно сформованою людиною з науковим мисленням. А його студентська праця була присвячена не голому теоретизуванню, а узагальненню реального господарського життя як Європейських країн, так і, особливо, вивченню персидського ринку і його значення для Росії — основної теми дослідження, з відповідними висновками й практичними рекомендаціями.

Праця побудована дуже логічно, матеріал викладається послідовно з багатьма прикладами і ілюстраціями, живою та образною мовою. Розпочинається вона з теоретичної частини, що включає два розділи «Господарське значення торгівлі» і «Співвідношення між внутрішнім і зовнішнім ринком», де автор, опираючись на досягнення тогочасної економічної науки, намагається обґрунтувати означенні проблеми, показати як їх актуальність і необхідність подальшого вивчення, так і практичне значення.

І так у першому розділі вищеназваної роботи С.С.Остапенко розглядає господарське значення торгівлі для окремих країн і, в особливості, для Росії. «У російському «суспільстві» до торгівлі, як професії, ставляться байдуже, — з гіркотою відмічає він, — уважаючи її «міщанським» заняттям», а «у науці їй присвячують тільки дозвілля» [6, с. 1]. Тому у вітчизняній науці й у суспільній думці торговельна діяльність мало висвітлюється, оцінюється або зовсім ігнорується. Майже зовсім немає і російської економічної літератури, що якимось трактувала б це питання.

Таке відношення до торгівлі не у всіх країнах цивілізованого світу. На противагу Росії, у Німеччині, як відмічає С.С.Остапенко «промислові успіхи й торговельна організація становлять предмет заздрощів й здивування інших країн» [6, с. 2].

Що ж до світової економічної науки то і там на думку С.С. Остапенко «... немає поки... загальних теоретичних положень щодо торгівлі, виходячи з яких, можна було б розглядати зовнішній ринок й оцінювати його значення для зацікавленого внутрішнього ринку якоїсь держави» [6, с. 1]. А в цілому: існуюче у світі положення щодо торгівлі — історична даність, — заключає молодий дослідник, — і говорити про нього потрібно, як про історичну категорію. І далі він досліджує як трактували торгівлю (її суть, значення та необхідність) в античні часи та середньовіччя, а потім меркантилісти, фізіократи, класична школа політичної економії і нарешті, Ф. Ліст та представники історичної школи.

Порівнявши їх погляди, С.С. Остапенко робить висновок: «ми бачимо, що торгівлю можна представити, у найкращому разі, як продуктивний посередник між так названим виробником і споживачем. При чому, і це визначення потрібно прийняти умовно й бездоказово». Таке трактування ролі торгівлі у суспільному відтворенні його не задовольняє. Тому він ставить питання «Але чи буде таке подання про торгівлю відповідати, дійсності? Тобто чи є торгівля дійсно тільки посередником у довгому ланцюзі виробничих моментів?

На яких, власне, суб'єктивних й об'єктивних даних ґрунтується те або інше визначення, що надає торгівлі виробничої функції?» [6, с. 9].

Якраз дослідженню цих питань присвячений подальший матеріал цього розділу, що завершується однозначним і науково обґрунтованим висновком: «торгівля зовсім не є паразитом, що в'їлася у виробничий процес, а виконує ті ж продуктивні функції в народному господарстві, як і промисловість, становлячи разом з останньою одне нерозривне ціле» [6, с. 26].

В другому, знову ж таки, теоретичному розділі С.С. Остапенко розкриває співвідношення між внутрішнім і зовнішнім ринком. Він вважає помилковою дуже поширену думку, ніби питання про зовнішній ринок виступає на чергу тоді, коли «промисловість процвітає», і коли в даному народному господарстві утворюються «надлишки», які потрібно де-небудь розмістити. А з державної точки зору про вивіз думають остільки, оскільки він стосується фіскальних цілей і цілей поліпшення й підтримки «сприятливого платіжного балансу» [6, с. 26—27].

На думку молодого науковця, яка підтверджується відповідним аналітичним матеріалом, «міжнародний товарний обмін відбувається на тій же ґрунті, як й обмін усередині народного господарства, тобто на ґрунті суспільного поділу праці, різниця лише та, що масштаб його інший, порівняно з внутрішнім обміном, і вплив його на промисловий розвиток посилюється. Таким чином, закони, що панують в області внутрішнього товарного обміну, у тій же силі застосовні й до міжнародного товарного обміну». І далі «Як і в економічній структурі окремого національного господарства, у світовому господарстві окремі його одиниці,

ідучи самостійним історичним шляхом, перебувають у зв'язку з іншими одиницями цілого. При чому, зв'язок і залежність окремих національних господарств між собою і загальним світовим росте паралельно з розвитком економічної діяльності...І з нею, залежністю від світового цілого, у наш час потрібно рахуватися як теоретикові народного господарства й керівникам економічної політики, так і практику — підприємцеві для успіхів свого підприємства, будь воно промислове або торговельне» [6, с. 29].

І далі С.С.Остапенко приходять до висновку, що внутрішній виробничий ринок національного господарства перебуває в тій або іншій залежності від зовнішнього, світового. При чому, при досить налагодженому, у сенсі договорів, і раціонально організованому експорті зовнішній ринок служить прямим продовженням внутрішнього, тобто перший, при всіх інших наявних умовах даного моменту, збільшує ємність другого. А при своєчасному раціональному й розумному використанні зовнішнього ринку названа ємність настільки збільшується, що внутрішній ринок є, як наслідок зовнішнього.

В третьому розділі автор детально розглядає розвиток торгових відносин Росії з Персією, що зародилися ще в XVI-му столітті, але цілеспрямоване проникнення російських підприємців на ринки Персії по суті починається лише у 80-х роках XIX-го ст., а до того вироби з Росії потрапляли до Ірану виключно завдяки персидським та вірменським торговцям. С.Остапенко проаналізував причину успішного завоювання Росією першого східного ринку, тим не менше, зробив висновок, що російські товари знайшли попит лише у північних районах Ірану, бо конкурувати з англійськими в районі Перської затоки не могли.

У четвертому розділі праці, що має назву «Значення перського ринку для Росії» С.С. Остапенко підводить підсумки та робить висновки з попереднього дослідження. А вони такі:

- російсько-перський товарообмін базується на двох великих групах товарів: у російському вивозі в Персію майже єдиними статтями є продукти обробної промисловості, а в привозі — група «життєвих припасів» (фрукти, рис) і сировина (бавовна);

- російсько-перський товарообмін відбувається на цілком здоровому ґрунті, при якому обоє національні господарства взаємно розширюють можливість використання праці;

- перський ринок це — єдиний зовнішній російський ринок, де майже всю вартість вивозу становлять товари обробної промисловості й де участь російської торгівлі виражається 50—65 % усієї тубільної торгівлі;

- перський ринок може служити ідеальним зразком для перспектив російської промисловості й майбутньої політики держави відносно розширення зовнішньої торгівлі;

- перський ринок указує також, де потрібно шукати нових ринків для російської обробної промисловості.

У цілому в праці С.С.Остапенко «Перський ринок і його значення для Росії» наведено чимало конкретних пропозицій і багатющий матеріал для практичного використання. Вона і сьогодні може цікавити дослідників з історії розвитку міжнародної торгівлі.

У статті «Капіталізм на Україні», яку С.С. Остапенко опублікував в 1924 році [14], уже будучи визнаним економістом і професором, розглядаються питання про рівень розвитку економіки України напередодні революції 1917 року. На думку вченого, в цей час в народному господарстві України «капіталістичний уклад вже

сильно вкоренився — доходив пересічного європейського стану» [14, с. 112]. Цей висновок він підтверджує наступним:

1) високим рівнем продуктивності праці — «кожних 100 українських виробників годували себе й ще — по своїй мірці — 93 природних дармоїда і 80 соціальних дармоїдів, тобто соціальний дармоїд з'їдав вже стільки, як і природній. А це вже такий соціальний стан, який взагалі може статися лише при капіталізмові, коли він вже сильно вкоренився» [14, с. 112];

2) вагомим виробітком протягом року працівниками за рахунок капіталістичних форм господарювання — «на кожного робітника це складає річну роботу, що цінилася в 323 карб., або 360 пуд. пшениці. Це так само може статися лише там, де стародавні мало продуктивні форми господарювання замінено капіталістичною формою вже значно високого продуктивного ступеня» [12, с. 112—113];

3) значною кількістю товарної продукції власного виробництва, що була створена протягом року [12, с. 113];

4) специфічним для капіталістичного виробництва експортом та імпортом товарів, що характеризувався, в основному, виробничим призначенням [12, с. 114];

5) міжнародними торговими зв'язками України та її позитивним зовнішньоторговим сальдо «Вивозила Україна разом за рік на 1.022.780.000 зол[отих] карбов[анців] і довозила, імпортувала з інших країн на 647.960.000 зол[отих] карбов[анців]....

Що сила ув'язаності з капіталістичним господарюванням була відносно велика, видно з того, що в той саме час експорт, вивіз за кордон головних капіталістичних держав доходив: Німеччина 3.762.006.000 зол[отих] карбов[анців], Англія — 3.689.000.000 зол[отих] карбов[анців], Сполучені Штати Північної Америки — 4.124.000.000 зол[отих] карбов[анців] [12, с. 114].

Висновки з проведеного дослідження. З вищенаведеного можна зробити наступні висновки:

1) для С.С. Остапенка Київський комерційний інститут був Alma Mater у повному розумінні цього слова — тут він отримав освіту, перший досвід наукової роботи тощо і сюди він повернувся як зрілий науковець і викладач;

2) наукова спадщина С.С. Остапенка не вивчена і вона ще чекає свого дослідника;

3) навіть короткий аналіз двох праць С.С. Остапенка свідчать про те, що він був не зарядним науковцем і зробив значний внесок в розвиток економічної теорії в Україні та створення наукового потенціалу ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» й становлення університету як провідного вищого навчального закладу.

Література

1. Вчені записки: Наук. зб. — Спец.випуск- К.: КНЕУ, 2006.
2. Касьянов Г. М., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20—30-і роки) / Г.М. Касьянов, В.М. Даниленко. — К.: Наукова думка, 1991.
3. Лортикян Э. Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики / Э.Лортикян. — Харьков: Консум, 2004. — 360 с.
4. Мордас І.В. Внесок учених Київського національного економічного університету у розвиток економічної науки в Україні (перша третина ХХ ст..)» [Текст]: дис. канд. екон. наук з економічної теорії та історії економічної думки: захищена 05.05.2008/ І. В. Мордас. — ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». — К., 2008.

5. Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник / Ред. колегія: О.С. Онищенко, Г.В. Боряк та ін./ Національна академія наук України. Національна бібліотека України ім. В. Н. Вернадського. Інститут рукопису. — К., 2002. — 768.
6. Остапенко С. С. Внешние рынки России. 1. Персидский рынок и его значение для России / С.С.Остапенко. — К., 1913. — 175 с.
7. Остапенко С. С. Мясной экспорт / С.С.Остапенко. — К., 1912.
8. Остапенко С. С. Экономия скотоводства и хлебные пошлины / С.С. Остапенко. — К., 1914.
9. Остапенко С. С. Економічна географія України / С. С. Остапенко.. — К., 1919.
10. Остапенко С. С. Політична економія/С.С. Остапенко. — К., 1920.
11. Остапенко С. С. Курс статистики і демографії / С. С. Остапенко. — Кам'янець-Подільський.
12. Остапенко С. С. Важливіші властивості українського народу в порівнянні з іншими народами/С. С. Остапенко.. — Кам'янець-Подільський, 1920.
13. Остапенко С.С. Енергетика громадського господарювання за 1913 та 1923 роки. /С.С. Остапенко. — К., 1925.
14. Остапенко С.С. Капіталізм на Україні / С.С.Остапенко.. // Червоний шлях. — 1924. — № 1—2. — С. 112 — 135.
15. Остапенко Сергій // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Перевидання в Україні. — Т. 5. — Львів, 1996. — С. 1897.
16. Остапенко Сергій Степанович // Уряди України в XX столітті. — К.: Наукова думка, 2001. — С. 163—166.
17. Рінгіс Л. Удостоєна премії Київського Комерційного інституту / Л. Рінгіс. Економіст. — 2009. — № 28—30.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2011 р.